

1. A kutatás előzményei, problémafelvetés

A disszertációt megalapozó kutatások eredeti kiindulópontja három regény – Németh László *Iszony*, Jean Paul Sartre *Undor (La nausée)* és Albert Camus *Közöny (L'Étranger)* c. műve – összefüggéseinek felismerése volt. Bár Camus regénye, eredeti címe alapján, nem illene a sorba, témája mindenképpen párhuzamba állítható Sartre művével, ahogy erre maga a *L'Étranger* írója is utalt.

Sartre *Undor* című műve és az *Iszony* közötti kapcsolódási pontokat már több kutató említette, többek között Grezsa Ferenc *Németh László Vásárhelyi korszaka* című könyvében. Ezek azonban rövid megjegyzések, pusztán felvillanások voltak a recepció egészét tekintve. Ez sarkallt arra, hogy az *Undor* és az *Iszony* összehasonlítását válasszam szakdolgozati témának.

Egyik alapfeltevésem az volt, hogy Kárász Nelli iszonyának feltárása során a regény lélektani jellege mellett lételméleti következtetések is megjelennek Németh László művében, mely a főhős tudatvilágának alakulását követi végig az „ágybéli iszonytól” a sivárságig. Ez a sivárság pedig rokonítható a Sartre-féle *Semmi* fogalommal. Céлом az volt, hogy megvizsgáljam: hogyan artikulálódnak a hasonló tudatállapotok, tudattartalmak különböző poétikák által. Mivel mind a két szöveg homodiegetikus, fontos volt megválaszolni a kérdést: mit

közvetít az egyes szám első személyű elbeszélés az *Iszonyban*, illetve mit az *Undorban*: milyen a viszony a kvázi-napló és a visszaemlékezés időkezelése között. Két fogalom a Sartre-féle szabadság és a - Németh László által Frobeniustól kölcsönvett - nővésterv kettőse bontakozott ki a vizsgálódások során.

Disszertációmban ezt a kutatást szélesítettem ki. Miközben bővítettem az értelmezésbe vont szövegeket, kitágítottam az elméleti háttérrel. Az elemzésekbe bevontam az *Iszonyon* kívül az *Utolsó kísérletet*, a *Gyászt*, a *Bűnt*, az *Égető Esztert* s Németh László utolsó regényét, az *Irgalmat* is. Annak a poétikának kialakulását és továbbfejlődését vizsgáltam Németh László regényművészetében, mely a szakdolgozat tanúságai alapján az *Iszony* esetében párhuzamba állítható a XX. századi francia regények poétikájával.

Disszertációban Marcel Prousttól Albert Camus-ig kísértem végig Németh László és a francia regényirodalom kapcsolattörténetét. Céлом az volt, hogy minél teljesebb kép táruljon fel. Ezért foglalkoztam a Németh László recepciójában eddig felmerült francia szerzőkkel és művekkel, valamint azokkal a regényekkel, melyeket maguk a Németh regényhősök olvasnak.

A dolgozat kiinduló kérdései tehát: milyen hatással volt Németh László regényművészetére a pályakezdekés kor megismert korabeli francia regényirodalom? Vajon kimutatható-e ez a hatás későbbi regényeiben, így az életművet záró utolsó regényében,

az *Irgalomban*? Milyen szerepet tölt be a regény Németh László életművében? A regényműfaj XX. századi történetének melyik vonulatába tartozik a Németh László-i regény? Dolgozatom fejezeteit e kérdések köré építettem fel, a fejezetek címei: *Németh László és a regényműfaj*, *Németh László regényműfaja és a kortárs francia regényművészet*, illetve *Az Irgalom és ellengravitáció*. Utóbbi fejezetben az *Irgalom* elemzése révén összegeztem a dolgozat főbb tanulságait.

2. A követett módszertan

Németh László életművének tanulmányozása során egyértelművé vált, hogy igen szoros kapcsolatok létesültek művészete és a korabeli francia írók művészete között. Ám közben az is bizonyítást nyert, hogy Németh saját regénypoétikája jelentősen eltér francia kortársaitól. A fenti ellentmondás felismerése, – mely a Németh-recepció állandóan visszatérő témája – vezetett arra, hogy kiszélesítsem a kutatás látószögét.

Legelőbb azt kellett tisztázni, mit jelentett a regényműfaj a magyar író számára. Ezt vizsgáltam meg a *Németh László és a regényműfaj* című fejezetben, mely négy szakaszból áll. Az első az író és a magyar próza viszonyával, a második Németh saját regényelméletével foglalkozik, miközben megkíséreltem Németh műfajelméleti elképzeléseit elhelyezni a regényelméleti viták történetében.

Ezután – a harmadik szakaszban – a történelem és a fikció kapcsolatára tértem ki, vagyis az időbeli tapasztalatok elbeszélhetőségének problémájára. Végül a fejezet utolsó szakaszában külön foglalkoztam az irónia mint alakzat használatának és vizsgálatának regénytörténeti és regényelméleti hozadékával, hiszen annak hiánya vagy megléte (és mibenléte) Németh prózájában komoly tanulsággal szolgál.

Miután tisztáztam Németh László regényműfajának elméleti hátterét olyan műveket kerestem melyek segítségével bemutatható, hogyan fejlődött ki Németh László prózaművészetének nagyepikai szerkezete. Erre tökéletesen alkalmas volt az életmű két végpontja: a *Télemakhosz* című korai novellája és utolsó regénye az *Irgalom*. Ez a novella az elemzés számára azért fontos, ironikus elemeivel együtt, mert Németh utolsó regényének, az *Irgalomnak* témáját előlegezi meg. A történet természetesen számtalan változáson ment át. Legfontosabb változtatás talán, hogy a regényben az író egy medikát, Kertész Ágnes szerepelteti Horváth Pali helyett, vagyis *Télemakhosz* női alteregóját. A regény fő témája Ágnes belső útkeresése, mellyel az író újraírja a hadifogoly apa vándorlásait. A novella és a regény megírása között eltelt négy évtized során egyre több külső irodalmi hatás érte Németh László művészetét. Az első és legelevenebb ezek közül a hatások közül Proust prózája volt.

Németh László prózájának alapegysége a mondat. Ezen a nyelvi szinten próbálja elhelyezni megfigyeléseit a fenti értelemben vett léttörténeti kérdésekkel kapcsolatban. Ezzel a módszerrel mindenképpen az általa leírt Proust-regényhez köthető. A módszer az *Irgalomban* – sokszor túlhajtva – kiteljesedett formában is megtalálható. Németh prózáját mondatai képessé teszik arra, hogy túllépve saját tapasztalatain a regénytörténet hagyományát is forrásként használja: felvillantsa

egy-egy szereplőjében, jelenetében Camus Isten nélkül szentségét, a Sartre által sugallt egzisztencialista embert, Mauriac kegyelem felé törekvő hőseit vagy éppen Dosztojevszkij belső szabadságát.

Így rajzolódik ki az a regényművészeti paradigma, párhuzamosan azzal a szövegközi (intertextuális) térrel, melynek csomópontjaiban található Dosztojevszkij, Gide, Proust (etc.) életműve; azoké az íróké, akik átformálták a megismerés, rögzítés, értelmezés bonyolult struktúráit a folytonos újraírás révén.

3. A dolgozat új eredményei

A dolgozatom legfontosabb eredményének azt tartom, hogy teljes áttekintést adva mutatja be Németh László regényeinek francia irodalmi kapcsolatait. Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy Németh László esetében egy tudatosan szerkesztett, folyamatosan átrendezett, magyarázatokkal ellátott, vagyis Genette fogalmait használva, paratextusokkal és autotextusokkal telített szövegkorpusszal kell számolni, amely ráadásul variációkban rendkívül gazdag. A dolgozat ezt az önreflexív jelleget kihasználva közelít Németh és a francia irodalom kapcsolataihoz.

Ehhez az önreflexív réteghez tartoznak Németh László regényelméleti gondolatai is. Az író természetes kíváncsisággal fordult a regény műfaji kérdései felé. Viszonylag sok rövid és néhány nagyobb lélegzetvételű írása született ebben a témakörben, hiszen a műfaj problémáinak vizsgálata az egész életművét végigkövette. A szóba jöhető írások közül – a számtalan kritikán kívül, amelyek közül néhányat természetesen felhasználok regényelméletének vázlatos rekonstrukciója során – hét hosszabb szöveg adja ezen regényelmélet gerincét. Az 1932-ben a *Tanúban* megjelent háromrészes Proust-tanulmány, *A Glastonbury Romance és a huszadik századi regény* című – értekezéssé nőtt – kritika, *A Mítosz emlőin* című 1939-es rövid tanulmány (utóbbi egy 1939-es januári naplóbejegyzésben még

hosszabbnak tervezi: „*Talán a mítosz emlőiben, amelybe a legújabb terv szerint egy egész európai irodalomtörténetet akarok beolvasztani.*”¹): ez a három írás lényegében a mítosz és a realitás kapcsolódási pontjait vizsgálja. Németh László második regényelméleti sorozatának tekinthető a *Regényírás közben, Korrektúra után, Tolsztoj inasaként*, valamint *Az író és modelljei* alkotta négyes. Ezekben az írásokban Németh László egyértelműen hitet tesz a realizmus mellett, de közben árnyalja regényideáljának mítosszal való kapcsolatát is. Így tisztul le Németh László számára a két lehetséges vizsgálati módszer – Prousttól Tolsztojig ívelő vizsgálódásai nyomán –: a mítosz, illetve az analízis, amelyek Németh László szerint egyaránt elengedhetetlenek egy egészséges világ megteremtéséhez. Míg a mítosz fogalomtömböket kínál fel és tart egyben, az analízis célja, hogy felbontsa ezeket a fogalomtömböket.

Németh László regényformáról alkotott elképzeléseinek alapja, ahogy azt már többen kimutatták, az a hit, hogy a világ megismerhető és leírható. Ám a mítosz felfedezésével lényegében az önmagára utaló irodalom felé nyit, hisz a mítosz által olyan anyagra lett mely a megismerés aktusát egy állandósult (de nem statikus) hagyománnyal határolja körül. Regényelméletével így ahhoz a teóriához közelít, miszerint a regényműfaj alapvetően egy permanens parabázison, az irónia

¹ Németh László naplóbejegyzése, 1939 január 6-án, = N.L., *Homályból homályba II.*, Bp., Magvető, 1977, 492.

alakzatán alapszik. Az irónia egyáltalán nem számít kivételes esetnek az író fiatalkori műveiben. A *Horváthné meghal* című novellája, amely meghozta számára a régóta várt áttörést, hiszen sikere révén kapcsolatba került a kortárs irodalom alkotóival, fanyar iróniájával megsértette Németh rokonait, akik találva érezték magukat. Természetesen nem hunyhatok szemet afölött, hogy az író az *Emberi színjáték* esetében végül elállt szándékától. Az irónia tehát elvesztette domináns szerepét Németh László regényvilágában, az alakzat azonban, mint a megismeréshez szükséges vitakészség, megmaradt. S az önmaga felé forduló regénytípus Németh László regényírói világának szerves része lett.

A Németh-próza poétikai, közelebbről narratológiai sajátosságait történettudományról szóló értekezéseinek segítségével elemeztem tovább. Szemben a szerkesztés igénye nélkül egymás mellé helyezett tényekkel a művészi szerkezet némiképp kénytelen „megcsonkítani az anyagot”, legalábbis lehatárolni a vizsgálat tárgyát. Ám – érvel Németh László – „*az, hogy a szerkezet mit zár ki, bonyolultságától függ*”². Vagyis elvileg elképzelhető egy olyan szöveg – esszé, tanulmány vagy regény –, amely ugyan nem kebelezi be a társadalmi, lélektani, léttörténeti múlt vagy jelen egészét, óhatatlanul maradnak ki belőle – akár fontos – részletek, ám kellően bonyolult ahhoz,

² NÉMETH, *Történetírás*, 428.

hogy ne zárja ki magából a véletlent, azonban az mégse dobja szét a mű szerkezetét.

Történetírás című esszéjében, melyet 1932-ben írt, akkoriban, amikor figyelme a nyugat-európai irodalom felé fordult, a történelem, pontosabban a történetírás egyik alapvető dilemmáját vázolta fel: miszerint sem az általa naiv történetírásnak nevezett módszer, sem a ténytörténetírás nem képes arra, hogy teljes képet adjon tárgyáról. Közelebbről megvizsgálva Németh kijelentését, alapvetően két kérdéskör körvonalazódik az általa felvetett gondolat mögött. Az egyik a (történettudomány) időfelfogásával kapcsolatos, vagyis hogy milyen távlatból vizsgálódik a megfigyelő, ez pedig szorosan összefügg a De Man által használt temporalitás fogalmával is. A másik pedig a szubjektum megfigyeléseinek lejegyzéséhez használt nyelvi forma kérdése.

Proust regénypoétikája számtalan módon hatott Németh László művészetére. Egyrészt igazolta azt az enciklopédikus igényt, ami a magyar író prózájának konstituáló eleme. Másrészt viszont megváltoztatta Németh szintézisének célját és szerkezetét is. Így alakult ki az a tipikus Németh László-i mondat, amely megkísérli egyetlen hálóba gyűjteni a gondolati elemeket, hogy minél precízebben megjeleníthesse őket. Eseményt, tapasztalatot, tudást sűrítve így egyetlen mondatba. Németh László egyes regényeit elemezve feltűnik, hogy a Prousttól tanult módszer egyre jobban integráns részévé válik az

író poétikájának. Miközben persze az egyéb irodalmi hatásokkal ötvöződött.

Többek között André Gide nevét kell megemlíteni, aki Dosztojevszkij művészetével is megismertette a magyar írot. De ő volt az, aki az egzisztencialista filozófiát is közvetítette Németh felé. Már ezzel a háttértudással ismerkedett Németh László Sartre és Camus prózájával, miközben kialakította saját poétikáját.

A kritikai recepcióban gyakran felbukkan az a vélekedés (például Grendel Lajos vagy Fűzi László írásaiban), hogy Németh László mint regényíró és Németh László mint „regényteortikus” különös ellentmondásban áll egymással . Hiszen az a modern regényfelfogás, mely elméleti jellegű írásaiból – például Proust esszéjéből – kiolvasható csak szórványosan jelenik meg saját regényeiben. Más szavakkal: Németh nem dolgozza bele saját művészetébe az általa amúgy elismert modern próza eredményeit. Dolgozatomban megpróbáltam ezt a vélekedést finomítani.

Ahogy azt a bevezetőben leírtam, s a különféle francia alkotók művei vizsgálatakor is érzékelhető, Németh László életművének belső logikája nem kis mértékben az azt folyamatosan edző nyugati (főként francia) irodalmi hatások mentén alakult ki. A magyar író lényegében életműve lezárása után is gyűjtötte ezeket a hatásokat. Ezt bizonyítja az a tény, hogy utolsó éveiben, miután betegsége következtében elvesztette

azt a képességét, hogy idegen nyelvű szövegeket olvasson, újra nekifogott megtanulni a különféle nyelveket.

Ennél azonban fontosabb az, ahogy Németh prózája újjáformálódik francia tárgyú írásainak hatására, kialakítva egy olyan lehetséges olvasatot, amely a metafizikai vizsgálatoktól egészen a vallásos élményig reflektál az életmű fontosabb mozzanataira. Amint látható volt, a magyar író és francia kortársai gyakran dolgozzák fel ugyanazt a tárgyat, azonos fokú – bár olykor ellentétes irányú – szenvedéllyel.

Arisztotelész gondolatai, s nyomán Tzvetan Todorov munkássága óta világos, hogy a módszer alkotja a tárgyat, s egy szellemi tudomány vizsgálatának tárgya nem lehet eleve adott. E dolgozat célja az volt, hogy az *Irgalom* elemzése előtt feltárja azt a bonyolult és sokrétű kapcsolatot, ami Németh László és a korabeli francia próza között létesült. Ehhez először meg kellett keresni azokat a közös pontokat, melyek segítségével a mélyebb kapcsolat megvizsgálható. Így a regények szinte egymást szólították meg.

A dolgozatban alapvetően három fogalmat kísértem végig. XX. századi regényeket elemezve nem véletlen, hogy a mítosszal, a történelemmel és a személyiséggel kapcsolatos felvetések folyamatosan artikulálódtak s tematizálták magát a dolgozatot. Hiszen a XIX. századot követően – mely megpróbált demitizálni – egy olyan időszak következett, melynek alkotói újra felfedezték maguknak a mitológiát,

mégpedig azért, hogy a pozitív tudományok eredményeit egy nagyobb koncepcióba illeszthessék s újra megfogalmazzák egyén és történelem viszonyát. Vagyis nem szociológia vagy pszichológiai analízisre törekedtek, hanem a léttörténet egy-egy részletének felvázolására, egy létbe vetett tudat megörökítésére. Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy sok XX. századi alkotó előképe a XIX. századi világ előtt élt. Így, Proust, Gide és Németh kapcsolata Montaigne-nyel természetesnek mondható.

Nem szabad elfelejteni, hogy a fenti motívumok mind szorosan kötődnek a modern regényformához, hiszen az a megismerés eszközeként jött létre. Az újkori regény műfaja – mely ab ovo nyitott – eredetét tekintve szintén a XIX. század előtről származik, de magába szívta Balzac korának vívmányait is. Majd a múlt század első felében újra kitört leszűkített keretei közül számos variánst hozva létre. Ezért volt szükséges Németh regényformáját, regény-meghatározását felvázolni.

Arról sem szabad elfelejtkezni, hogy mindezek a fogalmak ki vannak téve a nyelv (és a nyelv által épített trópusok, Vico elmélete szerint mitikus maradványok) belső játékainak, amit a dolgozat esetében súlyosbít az a tény is, hogy két egymástól nagyon különböző nyelv szavai és kulturális hálózatai találkoznak egymással. A három alapfogalom így eleve ellenáll minden egzakt meghatározásnak, s csak mint mezőkifejezés közelíthető meg, figyelembe véve a kontextust,

amely körülveszi, vagyis éppen a regényforma szabályszerűségeinek vizsgálata mentén.

A fenti három fogalomhoz szorosan kapcsolódik a bűn, amely mind a három vonatkozásban vizsgálható. A mitológia rendszerébe helyezve a bűnt, az olyan szimbólumokat³ vonz magához, mint az árnyék, a sár, a kert vagy a fa. A dolgozatban elemzett XX. századi szövegekben ezek a jelképek erőteljesen jelen vannak, kiegészülve más képzetekkel. Sőt, ezek az elemek beépülnek a regények poétikájába, ezzel is igazolva a XX. századi regény mitikus beágyazottságát. A személyes sors szintjén – Tengelyi László meghatározását használva – a bűn az egyén tette folytán keletkező belső ellentmondás, ami beleillik a sorsesemények láncolatába.

A mítoszi és az egyéni sors szférájából kilépve a történelem felé a bűnfogalom vonatkozási rendszere térben és időben kitágul. Németh Lászlónál ilyen értelemben az *Utolsó kísérletben*, az *Égető Eszterben*, vagy az *Irgalomban* találkozhatunk a bűnnel. Camus *A pestis* című regényében a szereplők az egyéni sorsesemények szintjéről lépnek egy apokaliptikus – vagyis történelmi mértékű – vízióba. Sartre-nál a kontingenciával szembesülő Roquentin énjét egy történelmi személyiség énjére próbálja cserélni.

Ha Németh bűnfogalmának változásait követjük végig, eljuthatunk Gide-től egészen Simone Weilig. Gide-ről szóló

³ itt a szimbólum szót nem a Paul de Man elképzelései szerint használom

esszéjében így fogalmazott a fiatal magyar kritikus, a francia író már idézett saskeselyű képében manifesztálódó vággyal kapcsolatban: „*Ki tudja, mire nem lesz képes az, aki tulajdon sasát meg merte enni.*”⁴ S később az *Emberi színjáték*ba is beépítette a vágyat vagy bünt jelképező saskeselyűt. Ám Simone Weil-esszéjében már ezt olvassuk: „*Az én nem más, mint az árnyék, amit a bűn vet, s amely elállja az Isten fényének az útját.*”⁵ Mindkettejüket persze saját gondolataikhoz méri; ez Németh bevált módszere. Ám közben nem szabad elfelejteni, mennyit változott saját felfogása a bűnről.

Az *Emberi színjáték*ban megjelenő keselyű, amellyel Gide-et idézi, áttételekkel, az önemésztés képeiben megjelenik az *Iszonyban* is. Dosztojevszkij regényének felidézése az *Iszonyban*, amely – mint láttuk – egyben Sartre világához is köti Némethet; Kertész Irma bűne az *Irgalomban* – mind ennek a folyamatnak az állomásai. *Bűn* című 1936-os regényében Camus bűnfelfogására emlékeztető bűnfogalom jelenik meg: „*A bűn az uraknak is fölöttük van; csak egyik nem érzi, s táncol, a másik érzi, és tönkremegy benne?*”⁶

Németh László prózájának alapegysége a mondat. Erre a nyelvi szintre próbálja elhelyezni megfigyeléseit a fenti értelemben vett léttörténeti kérdésekkel kapcsolatban. Ezzel a módszerrel mindenképpen az általa leírt Prousthoz köthető. A

⁴ NÉMETH, *Gide*, = i.m. 382.

⁵ NÉMETH, *Simone Weil*, = i.m. 1535.

⁶ NÉMETH, *Bűn*, = i.m. 329.

módszer az *Irgalomban* – sokszor túlhajtván – kiteljesedett formában is megtalálható. Németh prózáját óriásmondattal képessé teszik arra, hogy túllépve saját tapasztalatain a regénytörténet hagyományát is forrásként használja: felvillantsa egy-egy szereplőjében, jelenetében Camus Isten nélküli szentségét, a Sartre által sugallt egzisztencialista embert, Mauriac kegyelem felé törekvő hőseit vagy éppen Dosztojevszkij belső szabadságát.

Az így kirajzolódott regénytörténeti keresztmetszet természetesen tovább bővítendő. A dolgozat írása során végig figyelembe kellett venni, hogy az a hagyománytörténet, amelyhez jellemzően Németh László és a XX. századi francia írók is kapcsolhatók, egyértelműen túllép a francia irodalom és Németh László viszonyán, olykor mitopoétikai, filozófiai kérdéseket is érintve. A francia irodalom és Németh László kapcsolatának vizsgálata így csak az előszobája lehet egy szélesebb, nyugat-európai kapcsolati háló feltérképezésének. **Ám innen már látszanak a nagyobb összefüggések körvonalai. Ezeket közelebbről vizsgálva nemcsak Németh Lászlónak a világirodalommal folytatott dialógusai tárulnak fel, de közben lassan kirajzolódnak a gondolatok és a lélek nagy huszadik századi hajótörései.**

4. A témában végzett publikációs tevékenység

Kritika

- *A fénynyaláb és a tükör, (Fejezetek a francia irodalomelmélet történetéből, szerk., Szávai Dorottya. ford. Ádám Anikó, Lőrinszky Ildikó, Martonyi Éva, Papp Ágnes Klára és Szávai Dorottya. Kijárat, Bp., 2007.)*, Élet és irodalom, 2007/ 42.

Kötetben

- *Egy hasonlóság nyomában, Németh László: Iszony, François Mauriac: Thérèse Desqueyroux*, = Novum, Az Újraírások Nemzetközi Konferencia Junior szekciójának tanulmánykötete, szerk: Hoványi Márton, Eötvös József Collegium, 2009.
- *Introduction to the French connections in László Németh's novels*, = *La littérature et ses marges = Literature and its Margins: Rencontres doctorales franco-hongorises = Franco-Hungarian doctoral conference*, szerk. Joanna Nowicki, Catherine Mayaux, Dorottya Szávai, Kornélia Horváth (szerk.), Université de Cergy Pontoise, 2011.
- *The historical experience in László Németh's prose: towards the mercy* (Le regard sur l'histoire dans le roman européen 1960-2011) – megjelenés előtt

Előadások

- *Egy hasonlóság nyomában: Németh László Iszony François Mauriac: Thérèse Desqueyroux* – Újraírás Konferencia 2009. január 30. (r: Catherine Mayoux, Szávai Dorottya, Szávai János)
- *Introduction to the French connections in László Németh's novels* – Journées internationales de doctorants, U. de Cergy-Pontoise, 2009.

június 24. (r.: Cathérine Mayoux, Szávai Dorottya, Horváth Kornélia)

- *Hintsch György: Iszony, egy 1965-ös irodalmi adaptáció és a francia újhullám – Új hullámok – Nemzetközi film- és médiatudományi konferencia Kolozsvárott* (r.: Pethő Ágnes)
- *The historical experience in László Németh's prose: towards the mercy* (Le regard sur l'histoire dans le roman européen 1960-2011) 2011. június 29.(r.: Cathérine Mayoux, Szávai Dorottya, Szávai János)